

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

دوره ۱۴، شماره ۲ (پیاپی ۲۷)، صفحات: ۷۱-۱۰۰

مقاله علمی پژوهشی

گرافیتی‌های شهر کاشان، رسانه‌های هدفمند

سعیده رسولی*

امیرحسین چیت‌سازیان**

چکیده

هنر گرافیتی را می‌توان وسیله‌ای ارتباطی و یک رسانه هدفمند قلمداد کرد که به‌رغم وجود محدودیت‌ها در مکان‌های عمومی اجرا شده و ما را از آنچه در لایه‌های زیرین زندگی شهری جریان دارد آگاه می‌کند. نوشته‌ها و تصاویری از وقایع و جریانات نیمه دوم قرن چهاردهم شمسی در ایران، هنوز بر دیوارهای شهر باقی مانده که از طریق آن‌ها با اعتقادات و باورهای مردم، فعالیت گروه‌های سیاسی و مذهبی آن دوره آشنا می‌شویم. این آثار دیواری امروزه زیرمجموعه‌ای از سبک گرافیتی به حساب می‌آیند. پژوهش حاضر به بررسی گرافیتی‌های شهر کاشان پرداخته که از سال‌های پایانی دهه پنجاه هجری شمسی تا سال‌های اخیر به‌جا مانده است. هدف این پژوهش توسعه‌ای، ضمن معرفی و مستندسازی گرافیتی‌های شهر کاشان؛ در پی پاسخ به این سؤال‌هاست: آیا گرافیتی‌ها در سطح شهر تأثیراتی بر جامعه داشته است؟ و چه میزان توانسته از تحولات پیرامونش تأثیر بگیرد. لذا با رویکرد توصیفی تحلیلی و با داده‌اندوزی اطلاعات به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته است. یافته‌های تحقیق بیانگر این است که گرافیتی‌های مورد بررسی، محتواهای گوناگونی را از باورها، رویکردهای فرهنگی، سیاسی و مذهبی شامل می‌شوند که متأثر از جریانات معاصرشان بوده و تأثیراتی متقابل در جامعه داشته‌اند که به دوره‌های مبارزات انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و معاصر قابل تقسیم است.

کلیدواژه‌ها: هنر گرافیتی، رسانه هدفمند، دوره انقلاب اسلامی، دیوارنگاری، شهر کاشان.

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران / 1393rasuli@gmail.com

** دانشیار گروه مطالعات عالی هنر دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، نویسنده مسئول / chitsazian@kashanu.ac.ir

گرافیتی‌های شهر کاشان،
رسانه‌های هدفمند

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۸/۲۱

۱. مقدمه

گرافیتی نوعی نشانه‌گذاری هدفمند روی سطوح مختلف است که در محیط‌های شخصی یا در اماکن عمومی توسط انسان انجام می‌گیرد. واژه گرافیتی در ادبیات تاریخ هنر به آثاری اطلاق شده است که به روش خراش دادن روی سطوح پدید آمده‌اند. این پدیده به شکل اثری هنری، امضا یا نوشته‌ای خاص ظاهر می‌شود. وقتی این عمل برخلاف رضایت صاحب ملک یا مسئول نگهداری آن محل یا سطح انجام گیرد، جنبه وندالیسم^۱ یا «اوباشگری» پیدا می‌کند. از همین روست که عده‌ای آن را جرم تلقی می‌کنند. تاریخ ظهور این پدیده دست‌کم به یونان باستان و امپراتوری روم بازمی‌گردد (رشاد، ۱۳۸۳). البته در دیواره کوه‌ها و غارهای سنگی دوران باستان ایران نیز قابل مشاهده است. گرافیتی را نوعی مستندسازی تاریخی، وسیله‌ای ارتباطی و یک رسانه می‌توان قلمداد کرد که با وجود محدودیت‌ها در جامعه انجام می‌گیرد. هنر گرافیتی ما را از آنچه در لایه‌های زیرین زندگی شهری جریان دارد آگاه می‌کند و اطلاعاتی نظیر باورها و اعتقادات مذهبی توده مردم، فعالیت گروه‌های سیاسی و اجتماعی زمانه و همچنین دیدگاه‌ها، آرمان‌ها و شعارها در دوره‌های مختلف تاریخی یک کشور یا شهر ارائه می‌دهد. همچنین روایتگر افکار و احساسات شخصی مردمان شهر است که به شکل هنری و غیرهنری در قالب جملات اعتراضی یا با محتوای دیگر بر دیوار شهر قرار دارد. دیوارها حامل پیام‌ها و گزارش‌هایی از دوره‌ای است که در آن خلق شده‌اند که روایت تاریخ زمان خود بوده و به آیندگان منتقل می‌شود. شروع این هنر در ایران، بیشتر از زمان مبارزات انقلابی است که به صورت یکپارچه از پایتخت به شهرهای بزرگ و بعد به شهرستان‌های دیگر نفوذ کرد. گرافیتی بعد از انقلاب و در زمان جنگ تحمیلی درون شهرها و حتی مناطق جنگی جریان داشت. امروزه این هنر به شکل متنوع و متفاوتی از لحاظ اجرا و مفاهیم در سطح شهر به حیات خود ادامه می‌دهد. هدف این مقاله این است که گرافیتی‌های شهر کاشان را در دوره‌های مختلف معرفی، دسته‌بندی و به صورت کلی شرح و تحلیل و مستندسازی کند. شهر کاشان از قدیمی‌ترین مناطق شهرنشینی است که با بناها و خانه‌های تاریخی و هنرهای صناعی به همگان معرفی شده، اما هنر کمتر شناخته شده این شهر، گرافیتی است. هنری جدید با قدمتی بیش از چهل سال. گرافیتی در کاشان هم‌زمان با جنبش‌های انقلابی در پایتخت آغاز شد و در زمان هشت سال دفاع مقدس ادامه داشت و امروزه همچنان بر دیوارهای شهر در حال اجراست. در این پژوهش برای جمع‌آوری داده‌ها از روش میدانی و کتابخانه‌ای استفاده شده و به صورت تحلیلی توصیفی ارزیابی می‌شوند. بیشتر گرافیتی‌ها در بافت

قدیمی و برخی به صورت پراکنده در حومه شهر اجرا شده است. شایان ذکر است که در حد مقدمات دسترسی به گرافیتی‌های کاشان ممکن گردید و چه بسا مواردی که در آینده بتوان به آن‌ها دسترسی یافت. ضمن اینکه موارد مطرح شده صرفاً در سطح شهر و نه در روستاها و بخش‌های اطراف است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

بیشتر پژوهش‌های انجام شده در خصوص گرافیتی، مربوط به دوره معاصر است. در رابطه با گرافیتی‌های اولیه یعنی از دوران پهلوی، انقلاب و جنگ تحقیقات کمتری صورت گرفته است. بنابراین منابع مکتوب کمی در اختیار پژوهشگران قرار دارد. در مقاله «دیوارنوشته‌های انقلاب» (بزرگ‌زاده شهدادی و فرهادی، ۱۳۵۸) که در سال‌های اولیه انقلاب اسلامی انجام شده مجموعه‌ای از دیوارنوشته‌ها و تصاویر موجود در خیابان‌ها و کوچه‌های تهران را جمع‌آوری و بر اساس موضوع و محتوا دسته‌بندی کرده است. همچنین در مقاله «جامعه‌شناسی: بررسی دیوارنوشته‌های دوران انقلاب» (محسنیان راد، ۱۳۶۹) دیوارنوشته‌های شهر تهران از لحاظ تکنیک اجرا، رنگ‌ها و مضامین دسته‌بندی شده‌اند.

گرافیتی زیرمجموعه هنر دیوارنگاری است. به دلیل نوظهور بودن این هنر در ایران منابع محدودی در مورد گرافیتی وجود دارد. بنابراین در برخی منابعی که مربوط به موضوع دیوارنگاری است، مطالب مربوط به هنر گرافیتی در زیرمجموعه مطالب بخش دیوارنگاری معاصر مورد توجه قرار گرفته است. از جمله تحقیقاتی که در مورد گرافیتی صورت گرفته کتاب‌های گرافیتی: رودیکردی انتقادی (کوثری، ۱۳۹۰)، جامعه‌شناسی دیوارنگاری معاصر ایران (زنگی، ۱۳۹۵) و کارکردهای رسانه‌ای و ارتباطی دیوارنگاری معاصر ایران (همو، ۱۳۹۴) است. در بررسی انجام شده مشخص شد که در خصوص گرافیتی شهر کاشان تحقیقی تاکنون صورت نگرفته است.

۲. شهر کاشان

کاشان شهری تاریخی و دارای بیش از ۷۵۰۰ سال قدمت شهرنشینی است. مشهور به دارالمؤمنین و دارای شخصیت‌های مهم مذهبی، سیاسی، علمی، ادبی و هنری زیادی است. این شهر در شمال استان اصفهان و در فاصله ۲۳۰ کیلومتری جنوب غربی تهران قرار دارد. حدود غربی و جنوبی آن به ارتفاعات سلسله‌جبال مرکزی (کوه رود) منتهی می‌شود. از جانب شمال و مشرق که به زمین‌های شورزار کویر مرکزی ایران اتصال پیدا می‌کند، هوای آن به تدریج گرم و خشک و سوزان می‌گردد (نراقی، ۱۳۸۲: ۲). بنابراین صنعت کشاورزی نقش کم‌رنگ‌تری در این نواحی

دارد؛ به همین دلیل مردم این ناحیه بیشتر از طریق صنایع دستی و فعالیت‌های هنری و صنعتی امرار معاش می‌کنند. به همین سبب مهد هنرهای سنتی گوناگونی است که قدمت دیرینه‌ای دارند و نقش بسزایی در صنعت گردشگری کشور ایفا می‌کند. اما یکی از هنرهای معاصر و کمتر شناخته‌شده شهر کاشان، هنر گرافیتی است. گرافیتی در کاشان هم‌زمان با جنبش‌های انقلابی در پایتخت آغاز شد، در زمان هشت سال دفاع مقدس ادامه داشت و امروزه همچنان بر دیوارها پابرجاست. با توجه به اینکه هنوز بخشی از بافت قدیمی شهر کاشان باقی مانده است، نمونه‌های گرافیتی با تمرکز بر مناطق آن بافت انتخاب شد؛ از جمله خیابان‌های امام خمینی، محتشم کاشانی، فاضل نراقی، علوی، باباافضل، بازار بزرگ، تیمچه صباغ و محله‌ها و کوچه‌های پاپک، ضرابخانه، پنجه‌شاه، دروازه دولت، زاویه، گذر میرآفتاب، گذر تقی‌خان، پشت مشهد، مشکلی، فرخ و سوربجان. گرافیتی‌های معاصر علاوه بر داخل شهر به‌صورت پراکنده در حومه شهر نیز اجرا شده است که دسترسی به آن‌ها مشکل بوده و تعدادی از تصاویر از طریق فضای مجازی با ذکر منبع به تحقیق اضافه شد. گرافیتی‌های شهر کاشان به سه دسته قابل تقسیم‌بندی‌اند: گرافیتی‌های دوره مبارزات انقلابی، گرافیتی‌های دوره دفاع مقدس و گرافیتی‌های دوره معاصر.

نقشه پراکندگی برخی مناطق مورد تحقیق با نقطه قرمز مشخص شده است (www.google map.com).

۳. گرافیتی

لغت گرافیتی از واژه گرافیتو^۲ در زبان ایتالیایی مشتق شده که به معنی خراشیدن سطوح و اثرگذاری سریع یا خطخطی است؛ اصل این واژه به «گرافایر» (نوشتن با قلم فلزی) در لاتین عامیانه بازمی‌گردد. از نظر تاریخی، گرافیتی به آن نوشته‌ها و نشان‌ها یا نقوشی گفته می‌شود که روی دیواره‌های اماکن باستانی یا خرابه‌ها نقش بسته‌اند مثل آثار موجود در دخمه‌های (کاتاکامب‌ها^۳) رومی یا کتیبه‌ها و دیوار نوشته‌ها در پومپی^۴. این واژه در گذر زمان به آثاری اطلاق شد که به شکلی شخصی و بدون اجازه، روی دیوارها و سطوح موجود در اماکن عمومی و به‌خصوص بر دیوار پیاده‌روها کشیده می‌شد (رشاد، ۱۳۸۳). شیوع گرافیتی به صورت جدی و به‌عنوان یکی از همراهان فرهنگ هیپ-هاپ^۵ به دهه ۱۹۷۰ در نیویورک بازمی‌گردد. از این زمان همواره نوعی تناقض در تفسیر آن وجود داشته است. از همان ابتدا گرافیتی در میان خودی‌ها به‌عنوان یک قالب هنری محترم پذیرفته شد. درحالی‌که برای دیگران به‌منزله جرمی آزاردهنده به‌شمار می‌رفت؛ از شیکاگو تا دترویت و تا پراگ. در هنگامه فروپاشی کمونیسم، گرافیتی نقش‌های گوناگون دشمن مالکیت خصوصی و دوست مردمان به حاشیه رانده شده را به خود گرفت. در جنگی که علیه ماهیت اصلی گرافیتی برپا شد، این جنگ‌افزار قانون‌گذاران شهر بود که به میزان قابل توجهی، برنده را تعیین می‌کرد (کورول، ۱۳۹۰: ۲۱۷).

گرافیتی بر اساس تفاوت دلایل وجودی و نیز امکانات ارتباطی که ایجاد می‌کند به دو نوع عمده تقسیم می‌شوند: گرافیتی‌های نوشتاری (دستخط) و گرافیتی‌های نمایشی (نقاشی دیواری).

الف. گرافیتی نوشتاری

هنرمندان این شیوه گرافیتی، خود را هنرمند نمی‌دانند بلکه میل دارند تا «گرافیتی‌نویس» معرفی شوند، مهارت‌های فنی برای نویسندگان گرافیتی بسیار ارزشمند است. سبک و تکنیک بسیار بیشتر از نگرش نویسندگان به هنر یا جایگاه آن‌ها در فرهنگ معاصر مورد بحث قرار می‌گیرد. گرافیتی‌های نوشتاری به سبک‌های گوناگونی تقسیم شده‌اند و شامل موارد زیر است: پرتاپ (Throw-Up)، تابلوقطعه (Panel)، امضا و علامت زدن (Tag)، قطعه (Piece)، تابلوچسب (Stickers)، بهشت، سبک وحشی (Wild style)، بمب (Blockbuster) (اسفندیاری، ۱۳۹۲: ۱۲۶). نوشتارهایی که با دستخط عادی بدون تکنیک‌های هنری به‌وسیله اسپری، زغال، گچ یا خراش با شیء نوک تیز روی دیوارها هستند، جزء گرافیتی‌های نوشتاری محسوب می‌شوند.

ب. گرافیتی‌های نمایشی (نقاشی دیواری)

این هنر در کشورها و جوامع مختلف دلایل وجودی و کاربردهای مختلفی یافته و راه‌ها و روش‌های گوناگونی را تجربه کرده است. گرافیتی‌های نمایشی شامل تصاویری می‌شوند که برای انتقال احساس و پیام به بیننده به بهترین وجه ممکن، از مشخصه‌های دیوارها و سطوح استفاده می‌کنند. روش‌های اجرای گرافیتی نمایشی شامل نشان‌ها و خودچسبان، کات اوت [تکه چسبان]، پوستر یا شابلون (stencil) هستند (همان‌ا).

اگر بخواهیم دید کلی به تاریخ دیوارنگاری داشته باشیم صرف‌نظر از روش‌های اجرایی و مضمون و سایر موارد وجه مشترک آن‌ها را بستری از دیوار در نظر بگیریم و گرافیتی را نیز در این مجموعه قرار دهیم باید گفت: ابتدا انسان‌های باستان شروع به کشیدن تصاویر حیوانات یا علائم جادویی و اعتقادی بر روی دیواره‌های غارها یا کوه‌ها کردند. با یکجانشینی و متمدن شدن بشر دیوارنگاری وارد فضاهای مسکونی از جمله کاخ‌ها، ساختمان‌های مذهبی و بناهای اشرافی شد. بعد از آن وارد خانه‌های اعیان و طبقه‌های بالای اجتماع شد و دیرتر به خانه‌های طبقه متوسط راه پیدا کرد. دیوارنگاره‌ها از فضای تاریک و بسته غارها، ساختمان‌های اعیانی و فضاهای خصوصی به میان مردم عادی و درون کوچه‌ها نفوذ کرده است. بسته بودن برای دیوارنگاری از ابتدا از غارها تا سده‌های قبل نقطه مشترک این هنر است. دیوارنگاره‌ها امروزه از داخل بناها به بیرون ساختمان‌ها آمده‌اند و فضای بسته که وجه مشترک دیوارنگاری‌های گذشته بود امروزه در زمانه خودش معنای دیگری به خود می‌گیرد. گرافیتی که نوعی دیوارنگاری معاصر است، با سیاست‌گذاری‌ها و نظارت‌های حکومت و دولت‌ها محصور و محدود شده است؛ یعنی گرافیتی فقط در چهارچوب قوانین و مقررات می‌تواند عرض اندام کند. در غیر این صورت محکوم بوده و یک وندالیسم محسوب می‌شود. پس باید کوچ می‌کرد، می‌رفت در پایین‌ترین نقطه در دل تاریکی‌ها به زیر پل‌ها و مناطق پایین شهر، به سمت دیوارهای نیمه‌مخروبه حومه شهر و به صورت مخفیانه و شبانه اجرا می‌شد. غربت و دورافتادگی گرافیتی گویی شبیه همان نگاره‌هایی است که در تاریکی غار توسط انسان‌های باستان کشیده می‌شد. این هنر در شهرهای کوچک رو به انزواست. بسته بودن فضا در گرافیتی معاصر، بسته بودن فیزیکی محیط نیست بلکه ممکن است بسته بودن افکار و برخی سیاست‌ها؛ محدودیت آزادی بیان باشد؛ نوشته‌هایی است که احساسات واقعی انسانی از وضع موجود را روایت می‌کند و لایه‌های پنهان جامعه را آشکار می‌سازد؛ به‌نوعی اتفاقات تاریخ معاصر را تصویرسازی می‌کند. گرافیتی مردمی‌ترین هنر است، زیرا محصور در فضاهای مخصوص اعیان

و اشراف نیست، مخصوص و محصول گالری‌ها و گالری‌داران نیست، در عمومی‌ترین مکان‌ها در هر زمان بدون محدودیت بازدید و مراقبتی، در اختیار تمام اقشار جامعه قرار دارد. البته این هنر فقط در زمان انقلاب‌ها و تحولات سیاسی می‌تواند در اوج مردمی بودن و همبستگی مورد تأیید طبقات و گروه‌های مختلف جامعه قرار بگیرد و تأثیرات گسترده‌ای داشته باشد اما به مرور زمان با دور شدن از آرمان‌ها از اوج آن کاسته می‌شود.

در ایران اشکال عام گرافیتی پیشینه‌ای طولانی، حداقل قدمتی به اندازه سابقه شهرنشینی دارد. نوشته‌هایی که درباره روابط عاشقانه بر روی دیوار نوشته یا بر روی درختان حکاکی شده، نمونه‌هایی از آن‌هاست. همچنین باید به عبارتهایی که درباره اقوام متفاوت در مدح یا ذم آنان نوشته شده است اشاره کرد (کوثری، ۱۳۸۹: ۸۵). از دیگر نمونه‌ها به نوشته‌ها و تصاویر باجه‌های تلفن، نیمکت مدارس و دانشگاه‌ها می‌توان اشاره کرد. همچنین نوشته‌های دستشویی‌های عمومی، که واژه لاترینالیا در مورد آن‌ها به کار می‌رود. محتوای این نوشتارها اغلب عاشقانه، سیاسی و انتقادی است. دیوارنگاری در ایران از بحبوحه انقلاب سال ۵۷ شکل جدیدی به خود گرفت و با تحول روند خلق این آثار در سال‌های پس از انقلاب، به‌عنوان یک ابزار اجتماعی مؤثر بر رویدادهای سیاسی و موافق سیاست‌های حاکم استفاده شد. دیوارنوشته‌ها به‌واسطه رساندن پیام‌های اجتماعی خلاصه‌شده سلبی «مرگ بر شاه» و ایجابی «درود بر خمینی» که در سه‌ماهه آخر سال ۵۶ تا رسیدن به سال ۵۷ به گفتار برتر شعارهای انقلابی تبدیل شده بود، هم حامل و عامل کنشی انقلابی بود و هم در جایگاه رسانه‌ای همگانی قرار داشت (زنگی، ۱۳۹۵: ۱۴۴).

سبک گرافیتی انقلابی با تکنیک دیوارنویسی و شابلون در کوچه‌های شهرها تکثیر می‌شد. پس از دوران انقلاب همین سبک و تکنیک با مضمونی دیگر روند خود را ادامه داد؛ تصاویر شهدا به‌جای تصاویر مبارزان آمدند، شعارهایی برای پاسداشت شهدا و مقاومت، دیوارهای شهرها را تغییر داد. اما گرافیتی معاصر که به هنر خیابانی هم معروف شده با موضوعات و تکنیک‌های مختلف و تنوع رنگی بالا در سطح شهر یا خارج از آن اجرا می‌شود. گرافیتی ایران را می‌توان به دوره‌های انقلاب و پس از آن تقسیم‌بندی کرد. البته به‌طور جزئی‌تر شامل سال‌های قبل از انقلاب (۱۳۲۰-۱۳۵۶ش)، دوره انقلاب (۱۳۵۶-۱۳۵۹ش)، سال‌های جنگ تحمیلی (۱۳۵۹-۱۳۶۷ش) و سال‌های پس از جنگ یا دوره معاصر که از اواخر دهه ۷۰ تا ۹۰ شمسی می‌شود (همان: ۱۱۳).

۱-۳. گرافیتی قبل از انقلاب (۱۳۲۰-۱۳۵۶ش)

گرافیتی‌های شهر کاشان،
رسانه‌ای هدفمند

نیز نگارش شعار بر دیوارها (نه شعارها و جمله‌های تبلیغاتی برای فروش کالا) در سال‌هایی چون ۱۳۲۰ و ۱۳۳۲ صورت گرفت (محسنیان راد، ۱۳۶۹: ۲۴). با گسترش دامنه جنگ جهانی دوم و برکناری رضاخان و به قدرت رسیدن محمدرضا پهلوی، دیوارنگاری علاوه بر تبلیغات تجاری کارکردهای تازه‌تری به خود می‌گیرد. در دهه ۳۰ شمسی شکل جدیدی به هنر دیوارنگاری راه می‌یابد که در واقع، شعارنویسی‌های احزاب و گروه‌های مخالف نظام شاهنشاهی است و این‌گونه برخورد با دیوارنگاری به‌مثابه ابزاری برای اعلام مخالفت‌های سیاسی و مذهبی و نیز شکلی از مبارزه تا سال‌های نخست انقلاب اسلامی ادامه پیدا می‌کند (زنگی، ۱۳۹۵: ۱۱۳). تاریخ گرافیتی ایران از زمان پهلوی دوم شروع می‌شود. در کنار شکل رسمی هنر دیوارنگاری در زمان پهلوی دوم که همسو با حکومت بود، شکل اعتراضی آثار دیواری نیز از سال‌های واپسین دوره پهلوی شدت گرفت و به‌موازات گسترش اعتراضات انقلابی توجه بیشتری به آن شد. این خصوصیت اعتراضی هنر دیوارنگاری که می‌توان آن را به‌نوعی گرافیتی تعبیر کرد، به ابزاری برای اعتراض و تبلیغ شعارهای انقلابی تبدیل شده و با استفاده از شعارنویسی و تصاویر کلیشه‌ای دست‌ساز بر روی دیوارها نقش می‌بست (همان: ۱۱۷).

۲-۳. گرافیتی دوره انقلاب (۱۳۵۷-۱۳۵۹ش)

از ابتدای سال ۱۳۵۷، دیوار شهرها و حتی روستاهای ایران نقش وسایل ارتباط جمعی سنتی را ایفا کرد و هزاران شعار با قلم‌مو، رنگ، اسپری، ماژیک، گچ، زغال، مداد و خودکار و حتی خون بر آن‌ها نقش بست؛ چراکه مردم به وسایل ارتباط جمعی مدرن برای رسیدن به قصد و نیت خود دسترسی نداشتند. شاید با اطمینان بتوان گفت که در تمام طول تاریخ این کشور، هرگز در چنین سطح وسیعی و با چنین حجمی، دیوارها جایی برای پیام دادن به مردم نشده بود. در آن سال دیوارهای ساختمان‌ها، کیوسک‌های تلفن، در و تابلوی مغازه‌ها و حتی تابلوهای راهنمایی و رانندگی، جاهای ثابتی بود که به‌وسیله مردم روی آن‌ها پیام نوشته می‌شد. گاهی نیز شعارها روی وسایل نقلیه و حتی آمبولانس‌ها نقش می‌بست (محسنیان راد، ۱۳۶۹: ۲۴).

پیام اصلی آثار دیواری این دوره، اصول و آرمان‌های انقلاب و تبلیغ ایدئولوژی اسلامی است. رویدادهایی نظیر سقوط نظام شاهنشاهی و پیروزی انقلاب، ترورها، تظاهرات خیابانی، جریان‌های سیاسی، محورهای اصلی مضامین دیوارنگاری این دوره را تشکیل می‌دهند. به‌طور کلی دیوارنوشته‌های انقلاب اغلب به رنگ مشکی هستند. در شعارها و تصاویر مذهبی رنگ قرمز اکثراً برای بزرگداشت شهدا و روزهای کشتار و آنچه رنگ و بویی از خون داشت به کار گرفته می‌شد.

آبی رنگ آرامی است و از جمله رنگ‌هایی است که در دوره‌های آخر انقلاب و مبارزات بیشتر به کار رفته است. سبز نیز رنگی است مذهبی و به مقدار کم در دیوارنوشته‌ها به کار گرفته شده است. رنگ‌های دیگر از قبیل زرد، ارغوانی، قهوه‌ای و بنفش به میزان کم و در اواخر دوره انقلاب به کار رفته است (بزرگ‌زاده: ۱۳۵۸: ۲۵). در بیشتر دیوارنوشته‌ها خط عادی (بدون شیوه‌های منظم خوش‌نویسی) استفاده شده زیرا آسان و صریح و سریع نوشته می‌شود. شیوه خط نسخ در شابلون‌نویسی به کار گرفته شده و به لحاظ خصوصیات تکنیکی و لحن خبری (روزنامه‌ای) این شیوه بوده است. شیوه نستعلیق که لحن ادبی و آرام دارد در دوره‌های آرام‌تر انقلاب به کار رفته است (همان: ۲۷).

نقش مردم کاشان در تحولات سیاسی کشور از دوران جنگ ایران و روس و سپس انقلاب مشروطه است. فعالان سیاسی و مذهبی چون آیت‌الله نراقی و ملا عبدالرسول مدنی کاشانی در دوره قاجار را می‌توان نام برد. در دوران پهلوی نیز نهضت اسلامی در کاشان درگیر با بهائیت، مبارزه با الحاد و حزب توده و شاه بود. علاوه بر آیت‌الله حسین امامی و آیت‌الله غروی، مرکز ثقل مبارزان این دوره آیت‌الله صبوری، حجت‌السلام گل‌سرخ، حجت‌الاسلام تسلطی، حجت‌الاسلام مشکینی و حاج آقا محمد رسول‌زاده و شهید حاج جواد یزدانی بودند (ابن رسول، ۱۳۸۳: ۹۳). در دوره پهلوی گروه منصورون^۷ علیه حکومت شاهنشاهی فعالیت می‌کرد. این گروه در کاشان نیز با فعالیت‌های آقایان [سید علی‌اصغر ابن الرسول، شهید مهدی هنردار]، محمد شاطری، حسین عابد و اصغر گرانمایه‌پور با همراهی مبارزان خوزستان از جمله شهید محسن صفاتی، محمد جهان‌آرا و محسن رضایی در شهر کاشان تشکیل شد. مبارزات به صورت مخفی از خانه‌های تیمی با اسم مستعار صورت می‌گرفت (همان‌جا). مردم این شهر مانند سایر شهرهای ایران با تأثیرپذیری از اعتراضات در قم و پایتخت به اعتراض علیه حکومت پرداختند. هدف از این فعالیت‌ها براندازی حکومت پهلوی، استقرار حکومت اسلامی و مردمی و مبارزه با فساد بود. این اعتراضات در قالب شب‌نامه، اعلامیه و گرافیتی‌های نوشتاری و تصویری به صورت مخفیانه در کوچه‌های شهر انجام می‌گرفت که به آگاه‌سازی عموم مردم از اهداف انقلاب کمک فراوانی کرد. گرافیتی‌های با موضوع انقلاب در شهر کاشان شامل شعارنوشته‌های انقلابی و تصاویر مربوط به تبلیغات دوره‌های انتخابات ریاست‌جمهوری، رهبران انقلاب اسلامی و فعالان سیاسی دهه ۴۰ و ۵۰ شمسی هستند (تصاویر ۱-۱۱)، که بیشتر در کوچه‌های فرعی قرار دارند.

نمونه‌گرافیتی‌های تصویری فعالان سیاسی دوره انقلاب

تصویر ۲: آیت‌الله نواب صفوی، کوچه‌های
فرعی خیابان فاضل نراقی (عکس: رسولی)

تصویر ۱: آیت‌الله مفتاح، جنب دیوار آرامگاه
محتشم کاشانی (عکس: رسولی)

تصویر ۴: امام خمینی، خیابان میرعماد
(عکس: رسولی)

تصویر ۳: آیت‌الله منتظری، خیابان ملا حبیب‌الله
شریف (عکس: رسولی)

تصویر ۶: امام خمینی، خیابان بخارایی، کوچه
شجاعت یکم (عکس: رسولی)

تصویر ۵: امام خمینی، خیابان ملا حبیب‌الله
شریف (عکس: رسولی)

تصویر ۸: آیت‌الله طالقانی، خیابان میرعماد،
کوچه وارسته (عکس: رسولی)

تصویر ۷: آیت‌الله شهید بهشتی، حوالی مسجد
آقابزرگ (عکس: رسولی)

تصویر ۱۱: آیت‌الله
مصطفی خمینی، جنب
دیوار آرامگاه محتشم
کاشانی (عکس: رسولی)

تصویر ۱۰: شهید رجایی،
خیابان میرعماد
(عکس: رسولی)

تصویر ۹: آیت‌الله
خامنه‌ای، کوچه
ضرابخانه، جنب بازار
ستی (عکس: رسولی)

علت کمبود گرافیتی در خیابان و معابر اصلی و پررفت‌وآمد کاشان می‌تواند به دلیل احتیاط اجراکنندگان آن‌ها بوده که در حین کار مورد دید مأموران شاهنشاهی قرار نگیرند و دلیل امروزی آن شاید اجرای طرح‌های زیباسازی شهر و تغییرات معماری شهری باشد. تصاویر مربوط به سه دوره اولیه انتخابات ریاست جمهوری هنوز بر دیوارهای شهر پابرجاست. تصویر سید ابوالحسن بنی‌صدر نخستین رئیس‌جمهور ایران در تاریخ ۱۵ بهمن ۱۳۵۸ تا ۱ تیر ۱۳۶۰ در حوالی میدان دروازه دولت قرار داشت که حتی برخی کسبه مجاور از حضور این تصویر بی‌اطلاع بودند. تصویر محمدعلی رجایی دومین رئیس‌جمهور ایران در تاریخ ۱۱ مرداد ۱۳۶۰ تا ۸ شهریور ۱۳۶۰ در اکثر کوچه‌ها و حتی در بازار تاریخی وجود دارد. همچنین تصویر حضرت آیت‌الله سید علی خامنه‌ای سومین رئیس‌جمهور ایران در تاریخ ۱۷ مهر ۱۳۶۰ تا ۲۵ مرداد ۱۳۶۸ در یک کوچه فرعی در محله سه‌سوک قابل مشاهده است (تصاویر ۱۲-۲۸).

- تصاویر مربوط به دوره‌های اولیه ریاست جمهوری

تصویر ۱۴: شهید رجایی، خیابان محتشم کاشانی، محله سرپله، دیوار مسجد قاسم بن الحسن (عکس: رسولی)

تصویر ۱۳: شهید رجایی، خیابان آیت‌الله مدنی، کوچه فرخ چهارم (عکس: رسولی)

تصویر ۱۲: شهید رجایی، خیابان بخارایی، کوچه شجاعت یکم (عکس: رسولی)

تصویر ۱۶: تصویر آیت‌الله خامنه‌ای، خیابان محتشم کاشانی، گذر سه‌سوک (عکس: رسولی)

تصویر ۱۵: ابوالحسن بنی‌صدر، دروازه دولت (عکس: رسولی)

تصویر ۱۹: شهید رجایی، خیابان ملا فتح‌الله، کوجه‌های فرعی، حوالی (عکس: رسولی)

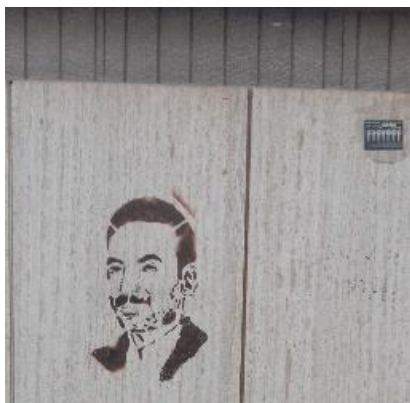

تصویر ۱۸: آیت‌الله خامنه‌ای و شهید رجایی، خیابان بابا افضل، جنب مسجد جامع (عکس: رسولی)

تصویر ۱۷: شهید رجایی، خیابان میرعماد، کوجه زاویه (عکس: رسولی)

تصویر ۲۱: شهید رجایی، خیابان شهید بهشتی، کوچه ۱۸ آزادی (عکس: رسولی)

تصویر ۲۰: شهید رجایی، خیابان ملا حبیب‌الله شریف، گذر میرآفتاب (عکس: رسولی)

تصویر ۲۳: شهید رجایی، خیابان ملا حبیب‌الله شریف (عکس: رسولی)

تصویر ۲۲: شهید رجایی، حوالی خیابان محتشم کاشانی (عکس: رسولی)

تصویر ۲۵: شهید رجایی، خیابان فاضل نراقی، کوچه شهیدان صانعی (عکس: رسولی)

تصویر ۲۴: شهید رجایی، خیابان میرعماد، کوچه تبریزی‌ها (عکس: رسولی)

تصویر ۲۷: شهید رجایی، خیابان ملا فتح‌الله،
کوچه‌های فرعی (عکس: رسولی)

تصویر ۲۶: شهید رجایی، بازار، تیمچه بخشی
(عکس: رسولی)

شعارنویسی‌های آن دوران مانند «مرگ بر شاه»، «مرگ بر بختیار» و «مرگ بر آمریکا» هنوز بر دیوار کوچه‌ها باقی مانده‌اند. انقلابیون در طول سال‌های مبارزه با رژیم پهلوی از دیوارنویسی برای انتقال مفاهیم و پیام‌های ایدئولوژیک استفاده کردند. گاهی مردم از طریق این دیوارنوشته‌ها یا نصب اعلامیه‌های مختلف در جریان آخرین رویدادهای انقلاب از قبیل رهنمودهای امام خمینی (ره)، تجمعات و راهپیمایی‌ها و اخبار مربوط به شهادت یا وضعیت یاران انقلاب قرار می‌گرفتند (تصاویر ۲۸-۴۱).

- دیوارنوشته‌های انقلابی

تصویر ۲۹: خیابان فاضل نراقی، کوچه شهیدان صانعی
(شعارنوشته: مرگ بر بختیار) (عکس: رسولی)

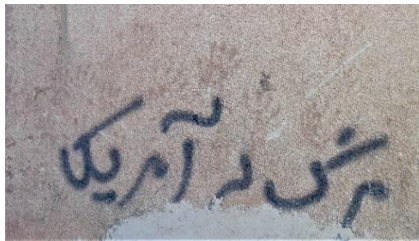
تصویر ۲۸: خیابان فاضل نراقی، محله گلچقانه (عکس: رسولی)

تصویر ۳۱: خیابان محتشم کاشانی، گذر پاقپان، میر
نشانه، دیوار مسجد امام حسین (ع) (عکس: رسولی)

تصویر ۳۰: خیابان بابا فضل، کوچه‌های
فرعی محله پنجه‌شاه (عکس: رسولی)

تصویر ۳۳: کوچه‌ای در حوالی خیابان محتشم کاشانی (عکس: رسولی)

تصویر ۳۲: خیابان فاضل نراقی، کوچه شهید صانعی، مرگ بر شاه (عکس: رسولی)

تصویر ۳۵: خیابان فاضل نراقی، کوچه قاسم‌بیک (عکس: رسولی)

تصویر ۳۴: راست: خیابان ملا حبیب‌الله شریف، کوچه شهید محمد یوسف‌پور (عکس: رسولی)

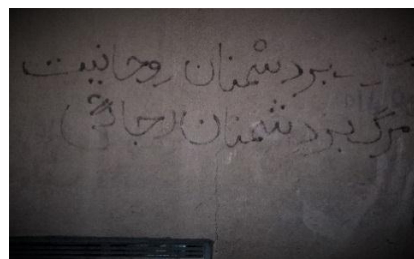
تصویر ۳۷: خیابان میرعماد، کوچه زاویه (عکس: رسولی)

تصویر ۳۶: خیابان محتشم کاشانی، کوچه پارچه‌باف (عکس: رسولی)

تصویر ۳۹: خیابان فاضل نراقی، کوچه آیت‌الله غروی (عکس: رسولی)

تصویر ۳۸: کوچه‌ای فرعی در خیابان ملا فتح‌الله (عکس: رسولی)

تصویر ۴۱: گرافیتی آیت الله خامنه‌ای، خیابان محتشم کاشانی، گذر سه سوک (عکس: رسولی)

تصویر ۴۰: خیابان محتشم کاشانی، محله سرپله (دیوار مسجد امام حسین) (عکس: رسولی)

تصویر ۴۲: اثر شهید علی اکبر نقاده موقع اصابت گلوله، قسمت بالا (آرشیو: محمد کریم زاده)

دیوارهای شهر با تحولات اجتماعی، انقلابی و سیاسی زمان خود پیوند خورده است؛ زیرا با تغییر اوضاع و احوال جامعه و وقوع رخدادهایی نظیر انتخابات ریاست جمهوری، ترور شخصیت‌های انقلابی همسو بوده و راوی وقایع زمان خود می‌شود. بنابراین دیوارها حکم رسانه‌ای مردمی را داشتند که بیانیه‌ها، پیام و شعارهای انقلاب توسط هنرمندان انقلابی به منظور آگاه‌سازی به مردم منتقل می‌شد. اغلب تصاویر شخصیت‌ها سه رخ هستند و برخی تمام‌رخ به دلیل محدودیت در تکنیک شابلون تصاویر جزئیات زیادی ندارد. تصویر شهید رجایی با وجود فراوانی که دارد با شابلون‌های متفاوتی طراحی شده است. از ۱۰۱ مورد تصویر ثبت‌شده، موضوعات انقلابی ۵۰ مورد است. از این تعداد ۲۵ درصد مربوط به تصاویر فعالان انقلابی، ۵۱ درصد تبلیغات ریاست جمهوری و ۲۴ درصد دیوارنوشته‌هایی همسو با آرمان‌های انقلاب است.

۳-۳. گرافیتی سال‌های جنگ تحمیلی (۱۳۵۹-۱۳۶۷ش)

دیوارنگاری دوره جنگ نسبت به دوره انقلاب از نظر مضمون دارای یکپارچگی بیشتری است؛ زیرا موضوع جنگ و شهدا تنها موضوع مورد توجه در این آثار است. از نظر تکرر و پراکندگی نیز به دلیل درگیری تمام کشور با موضوع دفاع مقدس، آثار دیواری به تمام شهرهای کشور [و اکثر روستاها] گسترش پیدا کرد. یکی از ویژگی‌های این دوره همه‌گیری و فراگیری آن است (زنگی، ۱۳۹۴: ۱۱۵). از دیگر گرافیتی‌های معروف پس از انقلاب که در مناطق درگیر جنگ و در جبهه‌ها شکل گرفته است، شابلون‌های «مسجد جامع خرمشهر»، «خرمشهر ۱۰ کیلومتر» و «خرمشهر را خدا آزاد کرد» هستند (خبازی، ۱۳۹۴: ۲۶). دیوارنگاره‌های شهدا را با تمام کاستی‌هایش می‌توان حرکتی بدیع و مردمی در عرصه هنر دیواری پس از انقلاب قلمداد نمود؛ زیرا این جریان توانست بدون پشتوانه‌های علمی هنر جدید، با فرهنگ و زمانه خود ارتباط یافته و مخاطب خود را به تناسب وابستگی‌های فرهنگی و بومی و نگرش تخصصی‌اش به هنر تحت‌تأثیر قرار دهد (کفش‌چیان مقدم، ۱۳۸۵: ۲۵). سال‌های دهه شصت و دوران دفاع مقدس نقطه عطف در استفاده از دیوارنویسی به‌عنوان یک رسانه فراگیر مردمی برای انتقال مفاهیم فرهنگ پایداری بود. دیوارنویسی و ساخت کلیشه (شابلون) در آن سال‌ها توسط گروه‌های مردمی، به‌صورت داوطلبانه در قالب نیروهای مردمی یا بسیجی، در مساجد یا دیگر مراکز فرهنگی انجام می‌شد. دیوارنوشته‌ها و تصاویر گرافیتی برخلاف گذشته بدون ترس و واهمه از حکومت اجرا می‌شد؛ در این دوره با حمایت دولت و نهادهای دولتی صورت می‌گرفت (تصاویر ۴۳-۵۶).

- تصاویر شهدای دوره جنگ تحمیلی

تصویر ۴۴: شهید امیر درودگر، خیابان فاضل نراقی، کوچه آیت‌الله غروی روبه‌رو بقعه خواجه تاج‌الدین (عکس: رسولی)

تصویر ۴۳: شهید امیر درودگر، خیابان محترم کاشانی (عکس: رسولی)

تصویر ۴۶: شهید حسین واحدپور، کوچه پنجه‌شاه
(عکس: رسولی)

تصویر ۴۵: شهید شعبانزاده، خیابان فاضل
نراقی، کوچه آیت‌الله غروی (عکس: رسولی)

تصویر ۴۸: شهید رضا زرکار، کوچه شهید
پارچه‌باف (عکس: رسولی)

تصویر ۴۷: شهید جواد شعار، کوچه
پنجه‌شاه (عکس: رسولی)

تصویر ۵۱: کوچه ضرایخانه جنب
بازار سستی (عکس: رسولی)

تصویر ۵۰: شهید محمد شاه
زیدی، خیابان محترم کاشانی،
کوچه قدر دوم (عکس: رسولی)

تصویر ۴۹: خیابان محترم کاشانی،
کوچه قدر دوم (عکس: رسولی)

برخی تصاویر مربوط به شهدای دوره جنگ تحمیلی که بر دیوار کوچه‌ها نقش بسته، در همان محل زندگی وی قرار دارد و کوچه به نام آن شهید است و در برخی دیگر ارتباطی با محل زندگی شهید ندارد. شابلون‌های ساخته‌شده از تصاویر شهدا به شکل سه‌رخ یا تمام‌رخ طراحی شده‌اند. تصاویر به‌همراه نام شهید یا با گل لاله ترکیب شده‌اند. پیام اصلی آثار دیواری این دوره؛ موضوع

شهدا و جنگ است. تقویت روحیه مردم و رزمندگان، گرامی‌داشت شهدا، نویدبخشی پیروزی و اشاعه فرهنگ جهاد در راه خدا از اهدافی بود که هنرمندان از طریق اجرای آن بر دیوارهای شهر به مردم انتقال می‌دادند. این تصاویر یادآور خاطرات دوران جنگ با تأکید بر ارزش والای ایثار و شهادت و قدردانی از سربازان وطن است. همچنین این حرکت در نوع خود منحصر به فرد بود؛ چراکه قبل از آن در ایران یا سایر نقاط دنیا اینچنین پاسداشت از مدافعان وطن بر روی دیوارها نقش نمی‌بست. از طریق گرافیتی‌ها تصاویر شهدا در سرتاسر شهر به‌نوعی جاودانه می‌شدند و مورد تجلیل قرار می‌گرفتند؛ در واقع این تأثیری است که گرافیتی بر جامعه می‌گذاشت.

تصویر ۵۳: کوچه شهید پاک‌طینت
(عکس: رسولی)

تصویر ۵۲: شهید رضا چیت‌سازیان، محله سرپله،
دیوار مسجد قاسم بن الحسن (عکس: رسولی)

تصویر ۵۵: شهید احسان صانعی، خیابان فاضل نراقی،
کوچه شهیدان صانعی (عکس: رسولی)

تصویر ۵۴: شهید حسین محمدی،
خیابان شهید رجایی (عکس: رسولی)

تصویر ۵۶: کوچه شهید مجید محشمی (عکس: رسولی)

۴. ویژگی‌های مشترک گرافیتی‌های دوره انقلاب و جنگ در شهر کاشان

گرافیتی‌های نوشتاری و تصویری زمان انقلاب و دفاع مقدس در شهر کاشان نقاط مشترکی دارد و ویژگی‌های کلی آن‌ها به‌طور خلاصه به شرح زیر است:

- ۴-۱. موقعیت قرارگیری: محل فعالیت‌های اجرایی این دوره در مرکز شهر و بیشتر درون کوچه‌ها و محله‌های قدیمی منتهی به مساجد که پایگاه مبارزاتی بودند، قرار گرفته است.
- ۴-۲. زمینه: شعارها و تصاویر بر روی دیوارهای کاهگلی و آجری و بیشتر روی دیوارهایی از جنس سیمان سفید قرار دارند؛ که احتمالاً مصالح پرکاربرد آن زمان بوده و دلیل دیگر صافی و یکدستی و روشن بودن رنگ زمینه نوشتارها که در خوانایی آن‌ها تأثیر داشته است.
- ۴-۳. سبک گرافیتی‌ها: نوشتاری (دیوانویسی) و تصویری با استفاده از شابلون است. شابلون‌ها از جنس تخته، آهن، مقوا، تلق و عکس‌های رادیولوژی ساخته می‌شدند.
- ۴-۴. ابزار: اسپری و قلم‌مو به‌دلیل سرعت در اجرا، بیشترین کاربرد را داشتند.
- ۴-۵. رنگ: سیاه، قرمز، سبز و سفید رنگ‌های به کار رفته بودند. سیاه عمومی‌ترین رنگ در کاربرد دیوانویسی بود و نشانی از استواری و ثبات و وقار داشت. رنگ قرمز به شعارها قدرت می‌بخشد و مفهوم مقاومت، هیجان، امید به پیروزی به همراه داشت.
- ۴-۶. نوع خط: خط کاربردی در شعارنویسی‌ها، خط عادی با اسپری بود و خط نسخ در شابلون‌نویسی به کار می‌رفت و مضامین آن شامل اسامی شهدا و مبارزان انقلابی است. نوع سوم، خط نستعلیق است برای اسامی ریاست‌جمهوری و احادیث به کار رفته است.
- ۴-۷. محتوا و مضمون‌های گرافیتی‌ها به‌طور کلی سیاسی و مذهبی است و به‌صورت جزئی‌تر

به سه دوره تقسیم‌بندی می‌شوند: ۱. قبل از انقلاب: شعار نویسی‌های ضد حکومت و شاه؛ ۲. زمان انقلاب: تصاویری از امام خمینی و فعالان انقلابی؛ ۳. بعد از انقلاب: تبلیغات ریاست‌جمهوری و شهدای جنگ تحمیلی.

دیوارنوشته‌ها گویاترین زبان مبارزان و خواست‌های آنان و معتبرترین اسناد و مدارک انقلابی مردمی و دفاع مقدس هستند.

۵. گرافیتی‌های معاصر

با پایان جنگ، نقش خودجوش مردم بر دیوارنگاری‌ها کم‌رنگ‌تر می‌شود. ناظران و دستگاه‌های متصدی بر دیوارنگاری‌ها از نهادهای انقلابی و نظامی و کانون‌های مردم‌نهاد به سازمان زیباسازی شهر، بخش فرهنگی شهرداری، سازمان تبلیغات اسلامی، بنیاد شهید و امور ایثارگران تغییر می‌کند. دیوارنوشته‌ها نیز در سال‌های بعد از جنگ بر اساس سنت شعارنویسی به‌شکلی تازه بر دیوارها راه می‌یابند. این دیوارنوشته‌ها که شامل پیام‌های مذهبی، سیاسی و آموزشی هستند. بخشی از آن‌ها چنان هویت گنگی دارند که در زمره شعارنویسی و دیوارنگاری نمی‌توان قرار داد و جدا از همه این‌ها کارکرد قابل ملاحظه‌ای برای این دسته از آثار نمی‌توان در نظر گرفت. در این دوره به تدریج پس از فروکش کردن التهابات ناشی از جنگ، پیام‌های آثار دیوارنگاری به سمت سایر موضوعات فرهنگی و اجتماعی نیز سوق پیدا می‌کند (زنگی، ۱۳۹۵: ۱۲۷). گرافیتی پس از جنگ که سال‌های آخر دهه ۷۰ و دهه‌های ۸۰ و ۹۰ را شامل می‌شود، به دلیل طولانی بودن این دوره از یک سو و توسعه و تنوع موضوعی، کاربردی و تکنیکی آن از سوی دیگر طیفی از روش‌ها و مضامین را در بر می‌گیرد. گفته می‌شود اولین نمونه گرافیتی نوین در ایران مربوط به سال ۱۳۷۳ است و فردی به نام «اسنس» آن را اجرا کرده است. با این حال، به نظر برخی از محققان، گرافیتی نوین و امروزی در ایران به صورت رسمی از سال ۱۳۸۲ و با هنرمندی به اسم مستعار «تنها» که دانشجوی هنر بود آغاز شد. گرافیتی‌های «تنها»، ابتدا در شهرک‌های غرب تهران، بیشتر شهرک آپادانا، دیده می‌شد و بعد از گذشت مدت کوتاهی افراد دیگری به او پیوستند: الد نیک، سالومه، سی.کی.وان، [الونسوت، آیسی، خاموش] و دیگران (کوثری، ۱۳۸۹: ۸۷).

گرافیتی دهه‌های اخیر شهر کاشان توسط هنرمندان یا علاقه‌مندان به گرافیتی انجام شده است. فعالیت‌های این دوره را به سه دسته می‌توان تقسیم کرد: نوع اول گرافیتی رسمی و قانونی است یعنی شهرداری مانع حضور آن‌ها بر دیوارها نمی‌شود؛ زیرا جنبه انتقادی و اعتراضی ندارد و همسو با منافع دولت است. این آثار مضمون مذهبی و فرهنگی دارند و بیانگر فعالیت گروه‌های مذهبی

در محله‌ها و کوچه‌های شهر است. تصاویر شهدای معاصر، آیات قرآنی، احادیث، اسامی متبرکه، نام هیئات مذهبی که بیشتر به رنگ مشکی و با کمک شابلون توسط جوانان عضو هیئت‌های مذهبی یا پایگاه‌های بسیج اجرا می‌شوند (تصاویر ۵۷-۶۲).

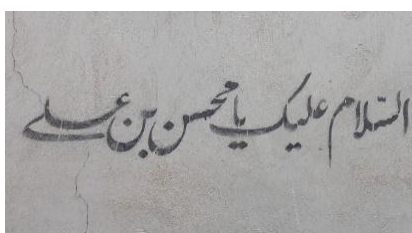
تصویر ۵۸: خیابان ملا حبیب‌الله شریف، کوچه شهید محمد یوسف پور (عکس: رسولی)

تصویر ۵۷: تصویر سردار شهید حاج قاسم سلیمانی، ساختمانی در میدان پانزده خرداد (عکس: رسولی)

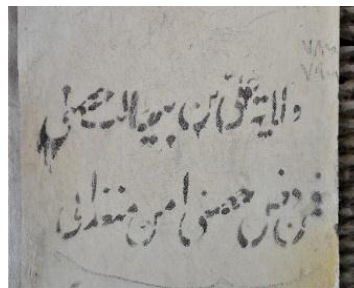
تصویر ۶۰: خیابان باباافضل، محله پنجه‌شاه (عکس: رسولی)

تصویر ۵۹: کوچه حوالی خیابان محترم کاشانی (عکس: رسولی)

تصویر ۶۲: خیابان ملا حبیب‌الله شریف کوچه مشکی (عکس: رسولی)

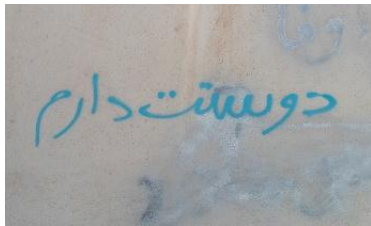

تصویر ۶۱: خیابان آیت‌الله سعیدی، کوچه ستایش یازدهم (عکس: رسولی)

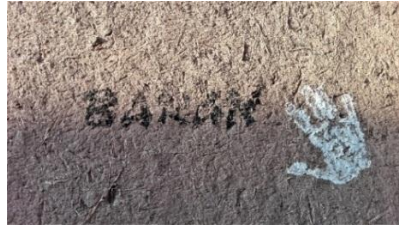
نوع دوم گرافیتی‌ها، وندالیسم نوشتاری و خرابکارانه هستند که شامل تبلیغات، هرزه‌نویسی، یادگارنویسی، دل‌نوشته، شعر یا کلمات اعتراضی و حروف و اشکال بی‌ربط و ناخواناست که توسط رهگذران به وسیله ماژیک، مداد، اشیای نوک‌تیز، زغال و گچ نوشته شده و از لحاظ تاریخی گاهی

می‌توانند به دوره‌های جنگ تحمیلی یا انقلاب نیز تعلق داشته باشد. حضور این نوشته‌ها بر روی دیوارهای شهر و بناهای تاریخی جنبه‌وندالیسم دارد و از دید فرهنگی و جامعه‌شناختی می‌توان این‌گونه دیوارنوشته‌ها را بررسی کرد (تصاویر ۶۳-۶۷).

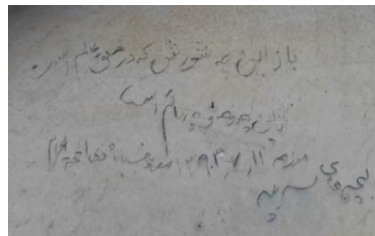
تصویر ۶۴: خیابان راه آهن، کوچه شهید پاک‌طینت (عکس: رسولی)

تصویر ۶۳: خیابان ملا حبیب‌الله شریف گذر تقی‌خان (عکس: رسولی)

تصویر ۶۶: مسجد جامع (عکس: رسولی)

تصویر ۶۵: خیابان محتشم کاشانی، محله سرپله (عکس: رسولی)

تصویر ۶۷: خانه تاریخی طباطبایی‌ها (عکس: رسولی)

نوع سوم گرافیتی‌های این شهر هنری هستند که به صورت حرفه‌ای با تکنیک‌ها و اصول رایج در طراحی، نقاشی، گرافیک و خوش‌نویسی اجرا شده‌اند و از دید هنری ارزشمند هستند. این افراد با استفاده از انواع قلم‌مو و اسپری با طیف رنگی متنوع به سبک‌های مختلف نظیر: تروآپ، استنسیل، برچسب‌زنی و... بر روی دیوارهای مخروبه شهر و گاهی در داخل شهر، ایده‌های خود را اجرا می‌کنند. آن‌ها با امضا یا تگ (Tag) اقدام به شخصی‌سازی اثر خود می‌کنند. این نوع گرافیتی در کاشان نسبت به شهرهای دیگر محدودتر و محافظه‌کارانه‌تر انجام می‌پذیرد (تصاویر ۶۷-۶۹).

گرافیتی‌های شهر کاشان، رسانه‌ای هدفمند

در مجموع تصاویر و نوشتار دیوارها با مضامین مذهبی بیشتر بوده به علت اینکه کاشان شهری مذهبی است. تبلیغات و هرزه‌نویسی‌ها نسبت به گرافیتی‌های حرفه‌ای بیشتر است.

تصویر ۶۹: بلوار قطب راوندی

(عکس: رسولی)

تصویر ۶۸: خیابان میرعماد

(عکس: رسولی)

تصویر ۷۰: امضازنی (Tag)

خیابان ملا حبیب‌الله شریف

(عکس: رسولی)

در سال‌های اخیر گونه‌هایی از گرافیتی در تقابل با رویکردهای وندالیستی و خرابکارانه گرافیتی باب شده است که می‌کوشد گرافیتی را نه مخرب فضای شهری که به‌عنوان روشی جهت پاک‌سازی آلودگی‌های شهر نشان دهد. گویا گرافیتی حتی با خود نیز در ستیز است. از جمله آن‌ها گرافیتی سبز^۸ و گرافیتی معکوس^۹ است (محسنی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۹). یکی دیگر از راهکارهای برخورد با وندالیسم، دیوار آزاد^{۱۰} است؛ این دیوارها معمولاً در بخش پشتی یا حاشیه پارک‌ها یا محله‌های کم‌رفت و آمد واقع شده‌اند که توسط شهرداری انتخاب و آزاد اعلام می‌شوند تا گرافیتی‌کاران آزادانه و بی‌دردسر روی آن کار اجرا کنند، اما در محل‌هایی غیر از آن، مورد برخورد قرار می‌گیرند یا کار آن‌ها پاک می‌شود. دیوارهای آزاد از راه‌حل‌هایی برای کنترل گسترش گرافیتی در سطح شهر است. از طرفی محلی است برای جذب توریست و استفاده کنترل‌شده از رسانه گرافیتی (نیکبخت، ۱۳۹۹). در همین راستا مجله گرافیتی با همکاری سازمان زیباسازی کاشان در سال ۱۳۹۷ دیوارهایی را در اختیار فعالان در این هنر با موضوع محیط زیست قرار داد. گرافیتی‌کاران از شهرهای مختلف در این گردهمایی شرکت کردند. افرادی مانند joza، min و wos از رشت، گربه از مشهد، وهم، راوی، گویان، کز، نور از تهران و rioter از کاشان در این رویداد خلق اثر کردند. هدف از برپایی این گردهمایی، گسترش هدفمند گرافیتی و افزایش آگاهی و شناخت درباره آن، خارج کردن فعالیت‌های عمده گرافیتی از محوریت پایتخت و همین‌طور ارتباط مستقیم و بی‌واسطه با مردم بود (www.graffitiiranmagazin.com).

یکی از فعالان در زمینه گرافیتی شهر کاشان، رضا ریتور «reza_rioter» است. رضا از سال ۱۳۸۵ فعالیت خود را در این زمینه هنری آغاز کرده و به صورت جدی از سال ۱۳۹۰ مشغول این حرفه شده و سبک‌های مختلفی نظیر کالی گرافی، نقاشی دیواری، تروآپ و برجسب‌زنی را داخل و خارج شهر اجرا کرده است. وی با اسم «مجنون» کارهایش را امضا می‌کند. محتوا و مضامین آثارش اجتماعی و گاهی سیاسی و انتقادی است. رضا در اینستاگرام صفحه شخصی دارد که یکی از اهدافش معرفی هنر گرافیتی به مردم است (تصاویر ۷۱-۷۵).

تصویر ۷۲: بلوار قطب راوندی اثر رضا ریتور.
کالی گرافی: «بد نگوییم به مهتاب اگر تب داریم»
(عکس: رسولی)

تصویر ۷۱: حومه شهر اثر رضا ریتور (عکس: صفحه اینستاگرام reza_rioter)

تصویر ۷۴: امضا «مجنون» اثر رضا ریتور، خیابان علوی (عکس: رسولی)

تصویر ۷۳: «هیچ خیابانی در کاشان به نام سهراب سپهری نیست» اثر رضا ریتور (عکس: صفحه اینستاگرام reza_rioter)

تصویر ۷۵: کالی گرافی اثر رضا ریتور، بلوار قطب راوندی (عکس: رسولی)

ساده‌ترین شکل گرافیتی که در جریان و دوران انقلاب تولید شد، استنسل کردن بود؛ زیرا تولید آن به سادگی امکان‌پذیر است و یکی از اشکال شناخته‌شده گرافیتی در جهان به شمار می‌رود. این کار در ایران با استفاده از تلق فیلم‌های رادیوگرافی، که تصویر مورد نظر درون آن بریده می‌شد صورت می‌گرفت. کار با این استنسل‌ها با استفاده از قلم‌موی رنگی یا اسپری رنگ امکان‌پذیر بود، هنوز برخی نمونه‌های این تصاویر از آن روزگار بر در و دیوار شهرها باقی مانده است. نوع دیگر گرافیتی به صورت نقاشی‌های دیواری بزرگی است که بر روی دیوارهای شهر خودنمایی می‌کند و در واقع شبیه پوسته‌های سیاسی در مقیاس بزرگ است (کوثری، ۱۳۸۹: ۸۶). به‌طور خلاصه گرافیتی‌های یافت‌شده در شهر کاشان به سه گروه قابل تقسیم‌بندی است (جدول ۱):

الف. گرافیتی‌های نوشتاری

دیوارنوشته‌های انقلابی یافت‌شده مرتبط با شعارهای این دوره است که با خط دستنویس، نسخ و نستعلیق به وسیله زغال، اسپری رنگ به صورت دستی یا با کمک شابلون نوشته شده است. نوشتاری مربوط به دوران جنگ تحمیلی در محله‌های مورد پژوهش یافت نشد. دیوارنویسی معاصر با سبک‌ها، رنگ‌ها و ابزار متنوعی اجرا شده است. نوشتارهایی که مضمون مذهبی دارند اغلب با خط نستعلیق و رنگ سیاه به وسیله شابلون اجرا شده است. هزینه‌نویسی‌ها با زغال، اشیای نوک‌تیز و گچ به صورت دستی کشیده شده‌اند. گرافیتی‌های حرفه‌ای به صورت کالی‌گرافی یا سبک‌های نوشتاری ابداعی و رایج بین فعالان گرافیتی به زبان لاتین و فارسی با اسپری و قلم‌مو در رنگ‌های متنوع اجرا می‌شود. در مجموع نوع خط مورد استفاده بر دیوارها: ۶۰ درصد خط نستعلیق و خط نسخ ۳۰ درصد است که با شابلون اجرا شده و ۱۰ درصد خط معمولی که با اسپری، زغال و اشیای نوک‌تیز نوشته شده‌اند. طول شعارنوشته‌های انقلابی بیش از یک متر بوده و طول نوشته‌های تبلیغات ریاست‌جمهوری کمتر از یک متر است. نوشتارهای معاصر درون شهر حدود ۵۰ سانتی‌متر بوده و در حومه شهر بیش از یک متر است.

ب. گرافیتی‌های نمایی (تصویری)

تصاویر مربوط به فعالان انقلاب نسبت به تصاویر ریاست‌جمهوری در اندازه‌های بزرگ‌تری ساخته شده‌اند و تصویر امام خمینی و شهید رجایی بیشترین فراوانی را دارد. تصاویر مربوط به جنگ تحمیلی مختص به شهدای این دوره است و اکثر آن‌ها در یک اندازه هستند. موضوع گرافیتی‌های نمایی دوره معاصر نسبت به دوره‌های قبل متنوع‌تر بوده و در ابعاد بزرگ بر دیوارها نقش بسته است.

ج. تلفیق نوشتار با تصویر

نوشتارهای متعلق به دوره انقلاب و جنگ در پایین یا در کنار تصویر اشخاص قرار گرفته و به صورت خوش‌نویسی با شابلون شکل گرفته‌اند. تصاویر متعلق به دوره معاصر نوشتارهای کمتری به همراه دارد و در اندازه کوچک هستند و بیشتر تصویرها خودنمایی می‌کند.

جدول ۱: انواع گرافیتی در سه دوره مختلف

گروه / دوره	تصاویر (نمایشی)	نوشتار	تلفیق نوشتار با تصویر	مجموع
انقلاب	۱۹	۱۶	۸	۴۳
جنگ	۷	-	۷	۱۴
معاصر	۲	۱۵	۱	۱۸
تعداد کل تصاویر ثبت شده				۷۵

۷۵ درصد گرافیتی‌های دوره انقلاب به رنگ مشکی است؛ این رنگ نشانه وقار، صلابت و استواری است. همچنین ۱۸ درصد رنگ قرمز است که نشان از اعتراض و خشم جامعه به حکومت وقت دارد. ۴۷ درصد گرافیتی‌های دوره جنگ تحمیلی به رنگ مشکی است و ۴۲ درصد رنگ قرمز که نماد شهادت و ایثار است. ۴۶ درصد گرافیتی‌های دوره معاصر به رنگ مشکی است. ۱۳ درصد رنگ قرمز و ۸ درصد سایر رنگ‌هاست. به نظر می‌رسد رنگ مشکی قابل دسترس و مورد پسند و خواناتر است. در مجموع از ۱۰۱ مورد ثبت شده ۶۱ درصد دیوارنوشته‌های هر سه دوره با رنگ مشکی، ۲۱ درصد قرمز، ۶ درصد رنگ سبز و ۵ درصد سفید و بقیه رنگ‌هاست (جدول ۲).

جدول ۲: تنوع رنگ در گرافیتی‌ها در سه دوره مختلف

دوره / رنگ	انقلاب	جنگ	معاصر
مشکی	٪۷۵	٪۴۷	٪۴۶
قرمز	٪۱۸	٪۴۲	٪۱۳
سبز	٪۶	٪۱۱	٪۱۰
سفید	٪۱۰	-	-
سایر	-	-	٪۸

۶. نتیجه‌گیری

گرافیتی‌های اولیه در شهر کاشان، با جنبش‌های انقلابی آغاز شد و محتوای سیاسی و مبارزاتی داشته و دعوت‌کننده مردم به قیام علیه ظلم طاغوت بوده است. با بررسی‌های میدانی صورت گرفته گرافیتی‌های شهر کاشان، رسانه‌های هدفمند گرافیتی‌ها بیشتر، متعلق به دوره انقلاب است و پرتکرارترین تصویر یافت‌شده مربوط به امام

خمینی و شهید رجایی است. این آثار نشانگر وحدت، آرمان‌خواهی و استبدادستیزی هستند. پیام گرافیتی‌های دوران جنگ تحمیلی نسبت به دوره انقلاب به صورت یکپارچه و منظم‌تر است و حول محور مقاومت و اسلام است. ارزشمندی مقام شهادت، جهاد در راه حق، تمرکز بر بسیج مردمی برای شکست دادن دشمن از اهداف دیوارنگاره‌های تصویری دوران دفاع مقدس بود و باعث ایجاد همبستگی و امیدبخشی به جامعه و مردمی بود که هرروزه از کنار آن‌ها می‌گذشتند و برایشان یادآوری و تکرار می‌شد و درعین حال احساس دین نسبت به شهیدان و ضرورت حضور در دفاع مقدس را مطرح می‌نمود. رنگ‌های به‌کاررفته در گرافیتی‌های دوران انقلاب و جنگ اغلب با رنگ مشکی، قرمز و گاهی رنگ سبز است. دست‌نوشته‌هایی به خط نسخ و نستعلیق با قلم‌مو یا به‌وسیله اسپری به روش استنسل اجرا شده‌اند.

گرافیتی‌های معاصر که همسو با دولت هستند مانند تصاویر شهدای دهه‌های اخیر و دیوارنویسی‌هایی با محتوای فرهنگی و مذهبی درون شهر اجرا می‌شوند. گرافیتی حرفه‌ای معاصر که وندالیسم تلقی می‌شود و دارای مفاهیم اعتراضی است، اغلب در حومه شهر بر روی ساختمان‌های مخروبه اجرا می‌شوند. هنر گرافیتی وسیله‌ای ارتباطی و عاملی برای ایجاد ارتباط هنرمند با جامعه و مردم با دولت است. ایجاد اتحاد در دوره‌های پرچالش مانند دوره انقلاب و جنگ و آگاه‌بخشی به مردم از برخی وقایع و جریان‌های سیاسی و اجتماعی از کارکردهای این هنر است. با وجود تعدد در رسانه‌های سمعی بصری، گرافیتی با محدودیت‌های اجرایی که دارد، هنوز یک رسانه مردمی در بطن جامعه به حساب می‌آید. گرافیتی‌های انقلابی و جنگ متأثر از تحولات جامعه و جنبش‌های اکثریت مردم بود، در مقابل گرافیتی هم، بر آحاد مردم نفوذ کرد و به‌نوعی آگاهی و یکپارچگی بین مردم ایجاد کرد. بنابراین رابطه تأثیرگذاری دوسویه است. اما گرافیتی معاصر در پی یک خواسته جمعی نیست و طیف وسیعی را در بر نمی‌گیرد؛ درحالی‌که گرافیتی دوران قبل متمرکز بر یک هدف و خواسته در سراسر شهرها و کشور به‌صورت هماهنگ اجرا می‌شد. گرافیتی در واقع از تحولات پیرامونش تأثیر بیشتری گرفته و مخاطبان کمی را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ زیرا برخی موضوعات گرافیتی‌ها شخصی است و دلیل دیگر اینکه بیشتر در خارج از محدوده مرکز شهر شکل می‌گیرد.

امروزه جامعه با مسائل گوناگونی مواجه می‌شود و این اتفاقات با سرعت در حال گذر است و مانند پدیده جنگ که یک اتفاق طولانی مدت بود و همه کشور را درگیر کرده بود نمی‌تواند باشد. در واقع دو مؤلفه استمرار و درگیر شدن توده یا گروهی از مردم را در بر نمی‌گیرد؛ بنابراین

تأثیر آن اندک است. گرافیتی گذشته را می‌توان هنر و ابزاری برای تقابل با قدرت و منطق اجتماعی، سیاسی و فرهنگی حاکم تلقی نمود؛ مانند مبارزات مردمی در زمان انقلاب. گاهی نیز ممکن است مانند دوره جنگ به ابزاری برای خدمت به آرمان نظام و حکومت تبدیل شود.

دیوارها به‌نوعی راوی وقایع گذشته هستند. هنری که بیش از چهل سال توانسته بر روی دیوارهای شهر همچنان پیام‌ها و اهداف مبارزاتی خود را بیان کند چه بسا بهتر باشد برای نسل‌های بعد ماندگاری و تداوم بیشتری داشته باشد؛ چنان‌که دیوارنگاره‌های باستانی اطلاعاتی در مورد زمان‌های دور به ما می‌رساند. حفظ این آثار نیز برای آیندگان و سؤالاتی که در مورد گذشته تاریخی ایران خواهند داشت بسیار پرفایده است. به‌منظور مستندنگاری تاریخ و هنر معاصر شهر کاشان می‌توان گرافیتی‌های باقی‌مانده بر دیوارها را شناسایی کرده و برایشان شناسنامه تهیه کرد و علاوه بر ثبت در منابع مکتوب، آن‌ها را از آسیب‌های محیطی در امان نگه داشت. به‌عنوان پیشنهاد، با نصب صفحات پلکسی گلس (ترکیب شیشه و پلاستیک) به‌صورت یک قاب محافظ روی گرافیتی‌های ارزشمند و درج مطالب کوتاه در مورد تصویر مورد نظر، می‌شود از این هنر زمانه حفاظت و حمایت کرد. این پیشنهادات و طرح‌ها به همت سازمان میراث فرهنگی، بنیاد شهید و امور ایثارگران با همکاری شهرداری و سازمان زیباسازی شهر قابل اجرا خواهد بود. همچنین در رابطه با گرافیتی‌های سال‌های اخیر باید توجه بیشتری از سوی مسئولان شهر بر هنرمندان باشد تا ایده‌ها و اعتقادات خود را بیان و هنرشان را اجرا کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. وندالیسم (Vandalism)، تخریب‌گرایی یا خرابکاری: به‌معنای تخریب کنترل‌نشده اشیاء و آثار فرهنگی بارزش یا اموال عمومی است که یک ناهنجاری اجتماعی به حساب می‌آید و دلایل متعددی برای آن عنوان می‌کنند (نک: ویکی‌پدیا). «وندال» به‌معنای خرابکار و «وندالیسم» شخصی است که به تخریب اموال عمومی مبادرت کند. وندال نام قومی از اقوام ژرمن - اسلاو در قرن پنجم میلادی بوده که روحیه ویرانگر آن‌ها باعث شد همه رفتارهای بزهکارانه‌ای که به‌منظور تخریب اموال و تعلقات عمومی صورت می‌گیرد، به وندالیسم تعبیر شود (نک: محسنی: ۱۳۸۳: ۲۱). همچنین اصطلاح «Graffiti Vandalis» اشاره دارد به دیوارنوشته‌هایی که در مکان‌های عمومی یا خصوصی اجرا و باعث نازیبا شدن دیوارها می‌شود.

2. Graffito

۳. Catacombs گوردخمه‌هایی متعلق به رم باستان.

۴. شهر پمپی (Pompeii) معروف به شهر سوخته یکی از شهرهای باستانی کشور ایتالیا است و در قرن ۶ و ۷ پیش از میلاد بنا نهاده شده است.

۵. هیپ‌هاپ (hip-hop): خرده‌فرهنگ شهری مدرنیستی برای جوانان است که در اکثر موارد هنری اعتراضی محسوب می‌شود. در آن عناصری چون موزیک دی جی، حرکات موزون اروبیک، قافیه‌سازی و بداهه‌سرایی در

- شعر و گرافیتی چهار شاخص اصلی هستند. بعضاً به هنر زیرزمینی هم مشهور می‌شوند.
۶. لاترینالیا (Latrinalia): طرح یا نقاشی کوچک یا نوشته، شماره‌تلفن، قطعه شعر بر روی در و دیوار دستشویی‌های عمومی گفته می‌شود (برای اطلاعات بیشتر، نک: رشاد، ۱۳۹۷: ۴۲).
۷. گروه مذهبی منصورون گروهی چریکی در ایران بود که در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ به‌عنوان تشکیلاتی سیاسی فرهنگی در استان خوزستان و برخی مناطق دیگر مثل کاشان، علیه دودمان پهلوی فعالیت می‌کرد. (نک: ابن رسول، ۱۳۸۳).
۸. گرافیتی سبز، طرح‌ها به‌وسیله خزه بر روی دیوار نگاشته می‌شوند.
۹. گرافیتی معکوس برخلاف دیگر روش‌های گرافیتی، با تمیز کردن دیوارهای کثیف و آلوده طرح مورد نظر را حک می‌کند.
۱۰. دیوار آزاد یا Free wall به دیواری گفته می‌شود که اجرای گرافیتی روی آن منع قانونی ندارد (برای اطلاعات بیشتر، نک: <https://graffitiiranmagazine.com/page/news/freewall>).

منابع

۱. اسفندیاری، آمنه (۱۳۹۲)، «گرافیتی؛ هنر عصیانگر»، فصلنامه پژوهش هنر، سال اول، شماره ۱، ۱۲۳-۱۲۸.
۲. ابن رسول، سید اصغر (۱۳۸۳)، *انقلاب اسلامی در کاشان*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۳. بزرگ‌زاده شهدادی، نفیسه و فرهادی آردپاکان، امرالله (۱۳۵۸)، «دیوارنوشته‌های انقلاب»، نامه نور، شماره ۶ و ۷، ۱۴-۳۳.
۴. رشاد، کارن (۱۳۸۳)، *گرافیتی چیست؟ او ۲ قابل دسترسی در سایت www.kolahstudio.com*
۵. — (۱۳۹۷)، *گرافیتی چیست؟ نگارشی در باب شیوه‌های نگرش به هنر خیابانی*، آلمان: انتشارات کلاه استدیو.
۶. زنگی، بهنام (۱۳۹۴)، *کارکردهای رسانه‌ای و ارتباطی دیوارنگاری معاصر ایران*، تهران: مهر نوروز.
۷. — (۱۳۹۵)، *جامعه‌شناسی دیوارنگاری معاصر ایران*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۸. کفش جیان مقدم، اصغر (۱۳۸۵)، «چگونه یک نقاشی دیواری را سازماندهی کنیم»، *مطالعات هنرهای تجسمی*، شماره ۲۵، ۴۲-۴۹.
۹. کوثری، مسعود (۱۳۸۹)، «گرافیتی به منزله هنر اعتراض»، *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، سال دوم، شماره ۱، ۶۵-۱۰۲.
۱۰. — (۱۳۹۰)، *گرافیتی: رویکردی انتقادی*، تهران: دریاچه نو.
۱۱. کورول، مارگاریتا (۱۳۹۰)، *هنرمند در برابر نظام*، ترجمه رضا مرزانی، ماهنامه *سوره اندیشه*، شماره ۵۲ و ۵۳، ۲۱۷-۲۲۰.
۱۲. محسنی‌نژاد، فرید و اکبری، عباس (۱۳۹۲)، «گرافیتی، هنر اعتراضی یا اعتراض هنری»، *نقش مایه*، سال هفتم، شماره ۱۷، ۱۷-۲۲.
۱۳. محسنیان راد، مهدی (۱۳۶۹)، «جامعه‌شناسی: بررسی دیوارنوشته‌های دوران انقلاب»، *رسانه زمستان*، شماره ۴، ۲۴-۴۳.
۱۴. نراقی، حسن (۱۳۸۲)، *آثار تاریخی کاشان و نطنز*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۵. نیکبخت، علیرضا (۱۳۹۹)، *مجله اینترنتی www.graffitiiranmagazine.com*